

զու աւելցնելու և հետեւելն ալ: 21րդ
հրօմանակը ուղղաւած էր Ա. Հայոց տափառին
նորոգ կարգուած Ակ աշխատ գիտի հիպատին
որուն, ինչպէս գիտենք, միանգամայն յանձ-
նուած էր իշխանութիւնն այն սատրապութեանց
վրայ, որնցմ դ. Հայք ձեւացած էր: Թէպէտ
եւ Յրդ արքունի հրովարտակին մեջ կը պակի-
անունն առ որ ուղղեալ է, սակայն ընագրին
մէջ գործ անեաւ տիտղոսնէն՝ կասամահի տեղի-
չի մար, թէ միեւնյն Ակափուն եղած ըլլայ-
ան, որուն ուղղաւած էր այս օրէնքն ալ: Այս-
պէս ի նպատա ասօր կը խօսին պարագաներու-
շաբ մէ՛ մինչեւ ատահինն մը համականու-
թեամբ թէ Յուստինիանոսի ձեռք բարձուած
ազգային առ անձնայատուկ ստվորութիւնք ի զո-
րութեան էին միայն Նախկին Եթե Հայաստանի
եւ սատրապութեանց սահմաններուն մէջ, եւ թէ
այս պատճառ առ նոյն կրկին օրէնքներն ալ
գրուած են Հայաստանի այս մասերուն հա-
մար միայն:

ԴՐ. Կ. ԳԻՒՑԵՐԲՈՔ
ԳԵՐԱՄ. ԹՐԱԳՄ. Մ. Վ. ՆՈՐԵՐԻՒՆ

Ա Յ Խ Ա Ր Յ Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն

ԱՅ. ՓՐԻՉՔ ՎԱՆՈՒՑ ԱՐՏՎՆԵՍԴՐԱԿ-
ԹԻՒՆՆ ի ԿԻԼԻԿԻՑ

Պայպեասի դղեկին (զարբի՞ Զ-նուրե Գոլյով-է) հարաւային արեւ մտեան կարմը, 2 ժամ հետո Ցելլայի վերին ընթացքին Նկարչագեղ ու բռաւաւետ մեկ խորածօրին մէջ, գրեթէ մանաշելի ժայռորդի մ'ունակիւածեն ին ճակատին յեցած կը մեան տափակն աերակները Հին մնասասի մը, Գոլյով-է, որ է Հին Ա. Փրկչի աւողաբ, 1241ին կաւոցուած՝ Կոստածի թագաւորահօր հրամանաւ եւ ծափիւք: Անհնջու մարտարախութեան աւ Հինուածական հանաձամանց ու որպիսութեան մասին մաներամասն եւ սասոյդ տեղեկութիւններ կը պայկին ինձ տալարախուտարար, ըստ որում ոչ ոք ցայտալցը յաշխաց է մատէն զննել քննել զանոնք՝ դժուարախուսոյց դիմքին պատճառաւ: Իր պատճակնան ալ ցարդ կը մեայ անյայտ, եւ ոչ մի յի-

ՀԱՅ կերպարանափոխութիւնը մատնանիշ կ'ընէ
Հրաժարաբահին սառաջանանու:

2 Nov. 21 — “**ՃԵՐ ԳԵՐԱՄԵՆԾԱՐԱԿԸ**”¹, Edict. 3
c. 1 — “**ՃԵՐ ԳԵՐԱՄԵՆԾԱՐԱԿԸ**”².

շատակաբանի մէջ կը հանիպիվիք արքունաշնչն պդի
վնագիքի անուան։ Այլ Ս. Փրկչի անապատու ուշա-
գրաւ է իր պիտ ութնեւտասնոտղեան ընդարձակի
արձանագրութեամբ, որ՝ յանուն կոստանդնեայ
թագաւորուհօր՝ փրառութեամ է եկեղեցոյ գրան
աժակողման արտաքին որման երեսը, և որ բազ-
մապատճեան է Հ. Կ. Անդրեանի 1876 թի ի կի-
ցիքա ուղեւորութեան միջցին հեռափատկան
կարգացած ու ընդորինակած է։ Այս արձանագրու-
թեան բաւական յաջող մէկ լուսանկարը, զոր աղ-
ուուարք տուաւ ինձ գերման բանակը բարեկաման
Տիւր Խ. Կոթլուտ, խնամքը բազդատելով Ա-
ռուսան ի օրինակին հետ՝ որ Հ. Կ. Անդրեանի ըն-
դորինակածն է, դայս ինչ ինչ տարբերութիւններ
ու նկատելի կետեր, զորս ստորեւ կը ներկայացնեմ
բազդատարք հին ընթերցուածին։

Հաստ Սիսոկների: Իմ ընթերցուածու:

6 PL "q

Ըինեցաւ տաճարո Սուրբ
Փրկչին եւ մահապատ հրա-
մաննեւ եւ ամիսիք թա-
գաւորահաւըն կատ. իւր
առն ազամթից — ըստ
Տեղան հրամանի, որ ոչ
առնու զիազ իւր եւ փայ
զինք իւր չէ նու արժանա
կան Որ սիրէ զաւոտ եւ
դուռառ իւր չէ — ինձ
արժանիք: Արդ ոս բազում
անվագիքի մասին եղած զանձն
իւր զս աշխարհիս եւ
համարատեթան անձն էնք
զեցեց, ըստ պինդ Հովհա-
նով զանձն իւր զնէք ի
վես ոլանարդ, ևս Պաւ-
լոս զնիք թէ այնշաբի սրբաց
— Ասուս ած մինչև զոր-
դին իւր մասին ես սա-
ցես եւ կամամ Հով,
քան համատակեց, եւ
ինչն սիրեցաց զվարա-
նալ ընդ անձնն եւ ընդ
Ասուս ծյ խամարդ ըստ
այսի, թէ զանաբերուն
թիւնու իւր պամանեց եւ
հոգոցաց մասն մեջաց իմց
եւ թէ բար-ըի է նասել
լուս եւ մասին ի տան,
առև նոյզ գրեան զի կա
յուս: Արդ ունէք առ ե
սրբուն եւ գուառը, զի
որդին Ավել թքեցւց Հայոց
— զպածական եւ զգեց-
չն եւ զին առարինու-
թեամբ չէ զնելուու: Եթ
որդին զիազաւ արքա-
կան կուսու իւր ուն-
տառթից — ըստ Տն հրա-
մանի թէ որ ոչ առնու
զիւտ իւր եւ զայ զինք իւր
չէ ինձ արժանիք: Ինչ որ
սիրէ զաւոտ եւ զաւոտ ու-
շէ — ինձ արժանիք: Արդ
առ բազում անվագիք իւ մաս-
իւեալ զանձն իւ աշխարհու
հիս ու եւ համարատեթան
եկեղեցեաց, ըստ պինդ հովհա-
նով վե բայ զանձն իւր զնէք
իւ վերս ոլանարդ, եւ ըստ
Պաւլոսի թէ այնշաբի սրբաց
— Ավել զանաբիք:
մինչեւ զորդին իւր մասին
ետ, սավես եւ կամամը:
Նրագործ իւ համատակեցը,
եւ ինչն սիրեց զիս իւր
նանաւ լուս անձնն եւ ընդ
Այս խամարդը ըստ պինդ
թէ զանաբերունթիւնն իւր
պամանեց եւ հոգոցաց
վե մազց իմց եւ թէ
բար-ըի է նասել լուս եւ
մասին ի տան, առև հոյո
զերան զի կա յոյց Արդ
սնէք առ առ որդին եւ գ
գուառը, զի որդին Ավ-
ել թքեցւց հայոց զպածական
եւ զին առարինութեա-
մբ չէ թութան, եւ զինք իւր
գրաբական արքան արքանին:
եւ զի որդին Միքայուպա-

Ղամ ՍՄԱՐՏՈՒՆԻՒՅՆ :
Կ, պոս թգութեան, եւ
որդին Սմբատ ովարապ
եւ զր — որդին Աւ
պայլ եւ եր որդին Լ
իշխանաց իշխան եւ զՄա
գարիս գուտառ յի՛ք և
կար յարդարէ ի մարգա
(Թաղաւորութեան

Այս ուժեւասնտողէան արձանագրութիւնը, որ փորագրուած է, — մինչեւ Պավել-առնի մաստան Միքատայ արձանագիրը բարձրացնակի է — բաւական ճարտար եւ համեմերտար ձեռնագրի մըն է: Տառելը խոշոր երկաթազիր են, եւ յամսի երկու երեք դիր իրարու պատճեած և Մինչեւ ի հիգաստանաներորդ տողը՝ իշխառած չիւր Հսրիդնական քարառակ կը պարունակէ երես քական տող, ինչ անկի վար՝ երկրուկու տող, այն առ ծովա եւ պառածն անհինամ փորագրուած, ան-

զես որ մարդ կը մղուի ենթադրելու որ արձանագրութիւնը մէկ վարպետի ձեռքէ եղած չէ; Դժուականամասաց գիրքին շնորհիւ, արձանագրութիւնը ներք մասեց է աւերջ ձեռքերի եւ անեղծ պահանակն է, միայն ստորև քանի մը առղեքն արտադանաւած են եւ ուժուածութենանիւ:

Հ. Ալիշան կը ցափի որ պահանձի թուական շինութեան վանացի կամ անապատի, որ կառաւոր յոյժ էր ի պէս պատմութեան, առ ի սուս գութիւն զարդից կամ որդւոց թագաւորահօրն զուսանդեայ. Եւ հարկ է համարել յաւաջին ամենագաւորութեան որդւոց իւրոյ Հեթմայ զրեալ, ինչը էին նորա այլ որդիք, կամ թէ կորեք էին յոյժ տիգ, եւն. Քարեբանաբար, այդ բանձալի թօսական շի պահանձի, եւ, ինչպէս իմ ընթեռաւ առաք վերեւ Կ'երեաց, շատ որոշ եւ ընթեռնից գրաւած է, եւ է Կ'թողոց, (690+551=1241, գրաւած է, Կ'երեւայ՝ զըսկեր է Կ. Կ. Ախորիւնի հետական սննդի թէրէն:

Ակրպայրեալ թռւակնալ կու գայ կարեւոր
պահս մը լցինելու սի պէսս պատմութեան, առ ի
ասուութութիւն զարմց կամ որդուց թագաւորա-
հօրն կոստանդեայ : Արձանագրութիւնս կը յիշա-
տիկ կոստանդեայ արքոյայհօր հինգ արոն զաւոկ-
ները՝ Հեթոն » (թագաւոր), Բորսուն (արքեպու),
Միշտոն (սպարապետ), Օվն (պայլ) եւ Լեռն (իշ-
տանաց իշխան), որոնց տարեցութեան կարգը
պահպանուած չէ, այլ առաւելազուկն, յիշտա-
փուած են բարձր եւ պատույ աստիճանակարգով :
Զանազան յիշտանկարաններ կը յայտնին մեզ որ
կոստանդին պայլ ողբան երկրածինաց (արքահա-
մեան ծերանին) նոյնան եւ բաղմորիք եղած է, եւ
վերյիշտանակարան հինգէն զառ ունեցած է նաև
(երկրորդ կոստանդին) որից ջորս ուրա զաւակներ՝
Յանձննես եպիսկոպ. Ակրատութեան անոնքն «Պա-
տին, Անը Նէր Նէր» Ակասի ու Կոտութիքն, որոց յիշ-
տանակաթիւնը շըներ սակայն վերիք արձանագրու-
թիւնը, ըստ որում, ինչպէս ի գեկ է մակաբերել,
կոստանդին արքոյայհօր միջին 1241 թռւակնը
գետ վերամասնացած չէր, եւ կամ իր վերին շրոս
զաւիները տակաւին մանուկ հասակի մեջ էին,
ինչպէս կ' նենթարք եւ Հ. Ալիշան :

Սմբատ սպարապետի 718 (= 1269) թուին
Հայոցի մը մէջ գրած երկիր մէկ ոտանաւոր յիշա-
տահարանին զ գերշին ասղերն ի մէջ այլց կը ծա-
խօթացնեն մեջ իր մօք եւ կոստանդնոյ արքայա-
Հօր կնօյ անոնք Տայ Ածի, որով ծննած են նա,

11~~1~~—~~1~~—~~1~~ 75-76:

• 100-71-72:

հայիշեաւ հինգ որդիք եւ այլ երեք դստեր՝ Մարգարիտ, Ստեփանիսաւ եւ Մարիամ²։ Կոստանդնիկ վերջին որդիքիւն Յովհաննէս եպիսկոպոսի ինքընիք կը կոչէ Համահայր Եղբայր արքայուն Հեթման (Ա.) եւ իր մայրը՝ Պետրիչէ, ինչ որ կը հաստատէ թէ Կոստանդնեայ առաջին ինքնը Տամա Ալիքի Առածած³, եւ արքայահայրը կրկին ամսւանցած է Պէտրիչէի հետ, լատին աղնուականուհի մը թերեւս (։)

Կը մեայ սակայն դիտանալ թէ Երբ վերամասւացաւ Կոստանդնին պայլ, ըստ որում պատմութիւնը լուր լուր կը մեայ առ այս, եւ ոչ ալ յիշտառակարանք ստոյդ բան մը կը յայսնեն։ Ուրեմն այս հարցումին պատասխանը, զոնէ մերձաւորապէս, գոնիւր համար պիտի դիմենք Ս. Փրկչի տաճարի արձանագրութեան թուուկանին։ Քանի որ Կոստանդնին թագաւորահօր երկորդ կնօմէն ունեցած զալիսներ չեն միշտաւ 1241 թուին գրաւած այդ արձանագրութեան մէջ, ուրեմն կը հետեւ որ անիկա գեռ նոր վերամասւացած եր նոյն թուին եւ գեռ անզաւակ էր, կամ արգէն վերամասւացած եր եւ իր գալիքները մանեւկ հասակի մէջ էին։ Երկրորդ վարկածն աւելի հաւանելի է անոր համար որ Կոստանդնին երկրորդ տաճանութենէն ծննած Սիր Լելոս որդին (Պէտրիչէի առջինելի թերեւս), կը ու Հ. Ալշան⁴ չեմ գիտեր ուրիշ քաշէլով, 1256ին հայր եր արդէն “երից դստերաց եւ պատանեկի

Տ. Բ. յ երկու անունները, Հ. Ալշանին հաւատական այնքան որու չեն կարգացուիք արձանագրութեան մէջ, եւ անոնց այս կերպը ընդերցութեան ուսուկուական եւ ըստ իս անձաւանք թէ ու իր յիշտառական եւ այլ պատմական վահերգիր, նեթէ չեմ սխուիք, անձաւացած են մազ Կոստանդնին այս երկու գաւերց անունները։

Տ Արձանագրութեան մէջ այս անունը չէ միշտաւ, ուղ մայն գրաւած է “Ասո զի որդին տաճանաբրութեան պայմին նկարով է ու աեր Պերութի եւ Յովորին որմ յայսնի է ու խօսք Մարիամի մասն է, ուրիշ անձաւով կենա Սարի կամ Կառ Մարի, կուտքանը Գունդես շափուկ, այսինքն հոմունչ Բալագիր, որ 1263ին ի Լարքրուն վերաբնակ եւ թերեւս է ի Սիւնաց վաճառ։

Տ Ճաշացի մէջ գրաւած ստանաւուր միշտակարանին վերջին տողքուն մէջ, Սիրատ սպարապէտ սապէս կը յեւստափէ իր նորը։

“Տրու եւ անզեղ մշտարի
Սիրատ յունակաստապէտ։
Հաւը իմայ Կոստանդնին
Եւ մար իմայ Տամա Ալիքի,
Եղբար եւ քեր նաև ազդի։”

Այս յեւստակարանը գրաւած է “Յիւաթն հարցոյ տաճանաբրին” (718+551=1269), երբ արդէն ոչ մայն իր մայրը Տամա Ալիքի, այլ եւ իր հայրը Կոստանդնին վախճանած էին։ Սիրատ իր յիշեր սակաց իր խօրթ մայրը պէտրիչէէ, որ թերեւս է կննդանութեան եր զես այս ժամանակ։

Միոյ Սիր Լելոսին ննթագրելով որ Ալր Ակիս 1256ին առուուղին 20 տարեկան եղած է՝ արդէն չըր զակին տէր եղած ըլլալու համար, ուրեմն կը անիս ծննած ըլլալու է 1236ին, այս իրեն առձանագրութեան թուականնէն 5 տարի տարի, գիցուք 6—7 տարի առաջ Հետեւարար, Կոստանդնին աւագ պարսին վերամասնութեան թուականը, հաւանարար, կիյանց 1232—1234 թուականներուն, եւ անոր վերջին զաւկերուն ալ՝ վերի արձանագրին մէջ անյիշտառակ մնացած ըլլալու պարագան ալ վերագրելի է անօց անշափահաս եւ հետեւարար առ անց բարձրի եւ պաշտօնի վերամասնութեան թուականը, Ս. Ալշանարար, կիյանց 1232—1234 թուականներուն, եւ անոր վերջին զաւկերուն ալ՝ վերի արձանագրին մէջ անյիշտառակ մնացած ըլլալու պարագան ալ վերագրելի է անօց անշափահաս եւ հետեւարար առ անց բարձրի եւ պաշտօնի վերամասնութեան թուականը, Ս. Ալշանարար, կիյանց 1232—1234 թուականներուն, եւ անոր վերջին զաւկերուն ալ՝

Ս. Ա. Ա. Թ. Վ. Հ. Շ. Հ. Շ. Հ. Շ.

Ա Ա Ց Ե Ն Ա Խ Ո Ս Ա Կ Ա Խ

ORELLI K. v., Allgemeine Religionsgeschichte, 2. Auflage, II. Band. A. Marcus' & Webers Verlag, Bonn 1912.

Թերթիս նախորդ տարրուն Ծպրիլ թուին մէջ խօսած էրիք արդէն Օրէլլիի Կրօններու պատմութեան մասին, բայց այս ժամանակ առաջ չատորը միայն ձեռքի տակ ունենալով Հեղինակին վերջնական նզրակացութեան վրայ չէրիք կրնար գաղափար մը տալ որ սակայն հետաքրքրական կէտն էր մեզի համար։ Առաջիկայ երկրորդ հատորին բովանդակութիւնն ալ հոն արգէն յիշած ըլլալով՝ կ'ուզենք այս անգամ Օրէլլիի գործերին ներբին արժէքըն ներկայացնել։

Կրօններու խուզարկութեամբ, կ'ըսէ (Բ. Հ. Ա. Է. 455) կը գտնենք, որ կրօնը մարդկութեան մէջ այնպէս ընդ հանուր երեւյն յմն է, ինչպէս լեզուն։ Այս իրողութեան մեզնէ յառաջ հարցանէր մաքեր արդէն ուշադիր եղած են։ “Հեայ ազդ մը, ըլլայ այս ամենավայրինին, կ'ըսէ իրիկրմա, որ աստուածութեան մասին ծանութեան մէջ չըսնենայ թէնութիւնն ալ չըսնեն ամեն ալ կը հաւատան աստուածութեան մասին եւ աստուածենին բնութեան մը եւ այն ոչ թէ ուրիշին թելագրութեամբը, այլ իրենք իրենցմէ։ Արդ ինչ բանի մէջ որ ազգերն այդպիսի ընդհանուր համաձայն մէջ ունինի իրը բնակ ան օրէնք կնկատուելու էն։”